

Merve YORULMAZ KAHVE

Dr., Öğr. Gör. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan,
Kazakistan / Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, Manisa, Türkiye
(merveyorulmaz@hotmail.com)
<https://orcid.org/0000-0001-6818-5759>

***DÎVÂN-I HİKMET'TE ORGAN ADLARININ KULLANIMI
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME****

Özet

İnsanlar, dimağlarında şekillendirdikleri kabulleri ya da retleri ifade etmek için muhataplarının da ortak paydası olan terimleri kullanarak anlaşılabilir olmayı ve kalmayı her zaman tercih etmişlerdir. Böylece duygudaşlık kurdukları kadar kendilerini de salt olarak anlatmayı başarmışlardır. Bu başarı bir insan ömründen daha uzun sürmüş ve bu şekilde oluşturulan öğretiler toplumlara miras kalmıştır. İnsanların düşüncelerini paylaşırken en önemli vasıtaları olan bedenlerinden yansımalarla teşbihi yüklemeler ve adlandırma yapmaları kaçınılmaz bir gerçektir. İnsanoğlunun öncelikle bedenini anlamlandırarak ve adlandırarak sosyal bir hayat tesis etmeye başladığı söylenebilir. Çünkü varoluş serüveninde insana sunulan ilk armağan bedenleri olmuştur. Gündelik hayatın bir parçası ve şekillendiricisi olması sebebiyle beden unsurunun zihinlerde şekillenmesi aşamasında organ adları yadsınamaz bir önem arz etmektedir. XII. yüzyılda, Türkistan coğrafyasındaki Türkler arasında önemli bir etki yaratarak onlara İslamiyet ve tasavvufun esaslarını sade bir dille anlatan Ahmed Yesevi'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i içerik bakımından olduğu kadar dil ve söz varlığı açısından da çok önemli bir malzemeye sahiptir. Çalışmada "*Dîvân-ı Hikmet*"te yer alan hikmetlerdeki organ adları tespit edilerek hayatı anlamlandırma ve adlandırma geleneği üzerinde çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvân-ı Hikmet*, adbilim, organ adı, metafor, eşdizimlilik, tasavvuf

* Geliş Tarihi: 23 Ağustos 2022 – Kabul Tarihi: 9 Eylül 2022

Date of Arrival: 23 August 2022 – Date of Acceptance: 9 September 2022

Келген күні: 23 тамыз 2022 ж. – Қабылданған күні: 9 қыркүйек 2022 ж.

Поступило в редакцию: 23 август 2022 г. – Принято в номер: 9 сентябрь 2022 г.

Merve YORULMAZ KAHVE

Lecturer, Dr., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan / Manisa Celal Bayar University, Department of Turkish Language, Manisa, Turkey (merveyorulmaz@hotmail.com)
<https://orcid.org/0000-0001-6818-5759>

**AN ASSESSMENT ON THE USE OF ORGAN NAMES
İN *DİVAN-I HİKMET***

Abstract

People have always preferred to be understandable and remain so by using terms that are also the common denominator of their interlocutors in order to express the acceptances or rejections they have formed in their minds. Thus, they have managed to express themselves as purely as they have established sympathy. This achievement has lasted longer than a human lifetime, and the teachings created in this way have been inherited by societies. It is an inevitable fact that people upload and name examples with reflections from their bodies, which are their most important tools when sharing their thoughts. It can be said that human beings first started to establish a social life by making sense of their body and naming it. Because the first gift offered to man in the adventure of existence was his body. Due to the fact that it is a part and shaper of everyday life, the names of organs are of undeniable importance at the stage of shaping the body element in the minds. In the 12th century, Ahmed Yesevi's *Divan-ı Hikmet*, which deciphered the principles of Islam and Sufism in a simple language, creating a significant impact among the Turks in the geography of Turkestan, has a very important material in terms of language and vocabulary as well as in terms of content. In our study, the names of the organs in the wisdom contained in the "*Divan-ı Hikmet*" were determined and it was tried to make inferences on the tradition of meaning and naming life.

Keywords: *Divan-ı Hikmet*, Onomastic, names of organs, Metaphor, Soul and Collocation, Sufism

Giriş

Dünya üzerinde var olan her varlığı, nesneyi adlandırmayı isteyen insanoğlunun ad verme sürecine dair tüm malzeme ve yöntemi inceleyen adbilimi; dildeki temel sözcükler olarak kabul gören organ adlarının kullanımını konusunda da başvurulan bir dil bilimi dalıdır. Organ adları dil bilimcilerin ortak kanaatine göre bir dilin temel sözcüklerinden kabul edilmektedir. Ana dilin sınırlarını çizen bir kavram olan temel kelimeler dilin söz varlığı açısından büyük önem taşımaktadır. Aksan, temel sözcük

kavramıyla ilgili “Her dilde kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşayan bu ögeler, insan yaşamındaki birinci derecede önemli kavramları yansıtan sözcüklerdir” [1, s. 341–343] tanımını yapar. Doerfer ise bir dilin temel söz varlığında ödünçleme yapılma ihtimalinin az olduğunu, bu sebeple de temel sözcüklerin diller arası ödünçlemenin görülmediği ya da en az görüldüğü sözcükler olduğunu söyler [2, s. 1–5]. Bunlar ve benzeri görüşlerin bulunduğu ortak nokta ise “organ adları”nın ana dildeki temel sözcüklerden olması gerektiğidir. Bir dildeki soyut kavramların aktarılmasında onları daha somut hâle getirebilmek için temel sözcüklerden olan organ adlarından sıkça yararlanır. “Türkçede anlatılması güç soyut kavramların elle tutulur, gözle görülür nesnelere benzetilerek somutlaştırılması eğilimi dikkati çeker. Bunun sonucunda insan organları kullanılarak yapılan hareketler ve bunlardan yeni anlamları anlatmak için deyimler kurulur” [3, s. 5]. Organ adları bu anlamda çok işlevsel bir kullanıma sahiptir. Temel kelimelerden kabul edilen organ adlarının “metaforik” kullanımları da bir dilin ifade gücünü ve söz varlığının anlam zenginliğini yansıtmaya açısından oldukça önemlidir. Bir nevi “mecaz, kısa süreli anlam aktarması” olarak düşünülebilecek metafor kavramı; seçilen kelimelerin gösterdiği yönelimler doğrultusunda kullanımda anlam kazanmaktadır. Yani metaforlar olumlu veya olumsuz anlam kazanma yoluyla aşağı veya yukarı yönelimli bir kullanım göstermektedir. Bu durum organ adlarının özellikle deyim kuracak şekilde kullanımında da mevcuttur. “*Dîvân-ı Hikmet*”te yer alan hikmetler, organ adlarının metaforik kullanımları yönünden de zengin bir malzeme sunmaktadır.

Bir toplumun gelenek ve göreneklerinin, ad verme eğiliminin takip edilebileceği malzeme; o toplumun dili, söz varlığıdır. Edebî eserler ise bu söz varlığının zengin ve toplu hâlde yer aldığı kaynaklardandır. Adbiliminin hemen her alt dalıyla ilgili malzemenin araştırılmasına fırsat tanıyan edebî eserler üzerine özellikle temel sözcükler çerçevesinde yapılmış araştırmalar mevcuttur. Çalışmanın temelini oluşturan organ adları üzerine daha önce yapılmış eser merkezli çalışmalar da vardır. Bu çalışmalardan bazıları: Aydemir [4], Büyükyıldırım [5], Çakmak [6], Durmaz Kuybu [7], Görmüş [8], Gümüşatam [9], Gürkan [10], Güven [11], Poyraz [12] ve Tokay’ın [13] çalışmalarıdır. Benzer şekilde organ adlarının metin merkezli kullanımı hakkında çok sayıda bildiri, kitap bölümü, yüksek lisans ve doktora tezinden de bahsetmek mümkündür. Bu çalışmalarda çoğunlukla eserlerde geçen

organ adlarının “insan vücuduna ilişkin adların baş ve başa ilişkin adlar, gövde ve gövdeye ilişkin adlar, kollar ve bacaklara ilişkin adlar, iç organ adları ve vücut sıvılarına ilişkin adlar şeklinde sınıflandırıldığı hayvan vücuduna ilişkin organ adlarının ise ayrı başlık altında” tasnif edilerek listelendiğini söylemek mümkündür [14, s. 301]. Bu çalışmada ise *Dîvân-ı Hikmet*’te yer alan organ adları “Baş Kısımındaki Organlar, Beden Kısımındaki Organlar, İç Organlar ve Genel Organlar” olmak üzere dört ana başlık altında oluşturulan alt başlıklarda tasnif edilerek organ adlarının metindeki kullanım biçimleri ve anlam alanları incelenmiştir. Bu incelemeler esnasında yönelim metaforlarından ve eşdizimlilikten yararlanılmıştır.

Modern dil biliminde ilk kez J. R. Firth tarafından kullanılan eşdizimlilik terimi üzerine her ne kadar farklı bakış açıları ve tanımlamalar geliştirilmişse de bu terim en basit şekilde bir sözlük biriminin metinde rastlantı kabul edilebilecekten çok daha fazla başka sözlük birimlerle bir arada kullanılması şeklinde açıklanabilir. Öte yandan metaforlar ise insan vücuduyla yakından ilişkilidir. Metafor teriminin kavram alanına dair ilk çalışmaları yapan Lakoff ve Johnson metaforu şöyle tanımlar “Deneysel bir alanın kısmen haritalandırıldığı (mapping), yani farklı bir deneysel alan üzerine yansıtıldığı, böylece ikinci alanın birincisi açısından kısmen daha iyi anlaşıldığı bilişsel mekanizma” [15, s. 246]. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere metaforlar hayatın pek çok alanında karşımıza çıkan yapılardır. Türk dilinin zengin anlatım yeteneği içerisinde kendine çok büyük bir yer bulan organ adları da yönelim metaforları açısından araştırmacılara hacimli bir malzeme sunmaktadır. Dolayısıyla “*Dîvân-ı Hikmet*”te organ adları incelenirken organ adlarının yönelim metaforları açısından kullanımı da dikkate alınmıştır.

Çalışmaya konu olan eser Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî’nin “*Dîvân-ı Hikmet*”idir. Ana dili olan Türkçeyi yalın bir dille kullanarak Türkistan coğrafyasındaki Türklük âlemine İslamiyet’i, Kur’ân’ı, Hz. Peygamber’i anlatan mana adamı, Türk mutasavvıf Ahmed Yesevî’nin; İslamiyet’in ve tarikatının esaslarını içeren hece vezniyle oluşturulmuş manzumelerin derlendiği “*Dîvân-ı Hikmet*”te organ adlarına sıkça ve tasavvuf geleneği etrafında yer verilmiştir. Eserde yer alan organ adlarının kullanımı, tasavvuf geleneğinde organ adlarına yüklenen anlamların ortaya çıkarılması açısından dikkate değer veriler sunmaktadır.

Çalışmada kullandığımız metinlerde Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığının vefatının 850. senesinde “UNESCO 2016 Hoca Ahmed Yesevî Yılı” anısına yayıma hazırlanmış olduğu “*Dîvân-ı Hikmet*, Hoca Ahmed Yesevî” adlı eserden yararlanılmıştır.

1. *Dîvân-ı Hikmet*'teki Organ Adları

Dîvân-ı Hikmet'te tespit edilen toplam bin yüz altmış iki adet organ adı dört ana başlık altında tasnif edilmiştir.

1. 1. Baş Kısımındaki Organlar

1. 1. 1. Baş -Kafa

“İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser” [16].

Baş, 185 defa geçmektedir.

Kafa, 1 defa geçmektedir.

Dîvân-ı Hikmet'te, baş kelimesi “yoluna baş koymak” deyimine benzer şekilde kullanılmıştır. Canını feda etmek anlamıyla baş kelimesi aşağı yönelimli metafor biçiminde kullanılmıştır. Ayrıca hikmetlerde baş kelimesinin doğrudan “baş koymak” biçimi de mevcuttur. Tasavvufta zikir esnasında yapılan vücut hareketlerinden biri de baş oynatmaktır. “Baş oynatmak, baş kaldırmak, baş eğmek,” biçiminde de baş kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. “Baş kaldırmak” kullanımında yukarı yönlü metaforik bir kullanım tercih edilmişken “baş eğmek” örneğinde aşağı yönelimli bir metafor kullanımı vardır. Bununla birlikte baş kelimesinin doğrudan gerçek anlamda kullanıldığı örnekler de vardır: “Başımı-ayağımı sıkı tutup bağlasalar” [17, s. 133].

Kafa kelimesi “kafa tutmak” deyimini içerisinde sadece bir kez kullanılmıştır.

Ben *yolunda baş vermedim* Kâdir Allah,
Baş ne olsun Garîb cânım yüzbin fedâ,
Dert hem özün, dermân özün lûtfun devâ,
Elimi tutup yola koy “Ente'l-Hâdî” [17, s. 94]

Yedi yaşta Arslan Baba Türkistan'a geldiler,
Başımı koyup ağladım, hâlimi görüp güldüler,

Binbir zikrini öğretip merhâmet eylediler;
Arslan Baba'm sözlerini işitiniz teberrük [17, s. 90].

Hakk'tan korkmayıp "ben-ben" diyen şahlar hani?
Ay ve güne *kafa tutan* ayyüzlüler hani?
Gece ağlayıp, seherde kalkan erler hani?
İbret alıp, kan ve zerdâb yuttuğu yok [17, s. 420].

1. 1. 2. Saç

"Baş derisini kaplayan kıllar" [16].
Saç, 6 defa geçmektedir.

Hikmetlerde "saç" kelimesi iki farklı kavramsal yapıda tekrarlı biçimde kullanılmıştır. "Saçı ağarmak, saçını yolmak". 5. hikmette "Saç-sakalım hep ağardı, gönlüm kara" ifadesiyle ak ve kara kelimelerindeki tezattan yararlanılmış, saç ve sakalın ağarması gönül karlığının bir yansıması olarak görülmüştür. Edebî gelenekte saçın ağarması hususu hayatın sonunun ve yaşlılığın yaşanan kederlerin, acıların bir tezahürü olarak kullanılmıştır [18, s. 256]. Hikmette, saçını sakalını yolmak ifadesi tıpkı "saçını başını yolmak" deyimi gibi derin bir keder ve üzüntü duymak anlamıyla kullanılmaktadır.

Saç-sakalım hep *ağardı*, gönlüm kara,
Mahşer günü rahmet etmesen, perîşân hâlim,
Sana açıktır, amelsizim, çoktur günâhım;
Bütün melekler günâhlarımı bildi dostlar [17, s. 57].

Elin açıp, münâcâtını Hakk'a kıldı,
Cân u dilde tevbe edip, Bilinçsiz oldu.
Nedâmetde *saç ve sakal yolup* aldı,
Günâhımdan sana ağlayıp geldim ben işte [17, s. 301].

1. 1. 3. Sakal

"Yetişkin erkeklerde yanak ve alt çenede çıkan kılların tümü" [16].
Sakal, 8 defa geçmektedir.

Dîvân-ı Hikmet'te “saç ve sakal” kelimeleri genellikle birlikte kullanılsa da sakal kelimesinin yalnız kullanıldığı iki örnek de mevcuttur. Sakal kelimesi hikmetlerde “sakal yolmak” biçiminde kullanılmış anlam olarak ise hem “çok çabalamak” hem de tasavvuf sembollerinden biri olan “İntisâb-, intisâb (yeniden doğuş), (saç, kirpik, sakal ve bıyığı tıraş etmek)” [19, s.13] anlamında kullanılmıştır. Benzer kullanım “saç” organ adında da görülmektedir. Metaforik açıdan “sakal yolmak” yapısının aşağı yönelimli olduğu söylenebilir.

Yola adım atsan dostlar, azık alıp,
Ecel gelse, azık gelmez, *sakal yolup*;
Bu dünyânın mallarını hâzır eyleyip
Rüşvet versen, “ölüm meleği” almaz imiş [17, s. 405].

Ecel gelse, azık gelmez, *sakal yolsan*,
Sağa-sola cânını parça parça versen,
Dünyâ için azîz ömrünü tamâm eylesen,
“Ölüm meleği” gelse fırsat koymaz imiş [17, s. 406].

1. 1. 4. Kulak

“Başın her iki yanında bulunan işitme organı” [16].
Kulak, 37 defa geçmektedir.

Kulak kelimesi, “kulak vermek, kulak asmak, kulağına girmek” deyim yapılarında “dinlemek, önem göstermek, söylenene önem vermek” anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca “kulak salmak ve kulağa almak” yapıları da deyim biçiminde kabul edilebilecek yapılardır. “Kulak salmak” yapısının “kulak kesilmek/ kulak vermek” deyimleriyle “kulağa almak” yapısının ise “dikkate almak” deyimleriyle sinonim olabileceği düşünülebilir. “Kulak asmak, kulak vermek” yukarı yönelimli metaforik yapılardır.

Mustafâ'nın Mirâc'ına *sal kulak*;
Kim işitse, gönlü olur hoş sudan ak;
Gerçek ümmetsen, işitip ağla pınar misâli,
Gerçek ümmetseniz; işitip salât selâm söyleyin dostlar [17, s. 409].
Ey dostlarım, bu öğüdümeye *kulak ver*,
Âkil isen, Mustafa'nın şeriatını tut,

İşte bu benzeri günâhkâr şeyhden uzak kaç,
Yoksa seni şeytan benzeri aldatırlar ha [17, s. 422].

1. 1. 5. Yüz – Surat

“Başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat” [16].

Yüz, 101 defa geçmektedir.

Surat, 1 defa geçmektedir.

Dîvân-ı Hikmet'te surat kelimesi, bir kez benzetme yoluyla kullanılmıştır. Yüz kelimesi ise “yüzü sararmak, yüzü aydın olmak, sarı yüz, yüzü kara, yüzü siyah, kızıl yüz, yüz çevirmek, yüzünü görmek, yüz sürmek, yüz çevirmek, yüz karası” yapılarıyla kullanılmıştır. Burada dikkat çeken husus hem kara hem de siyah kelimesinin hikmetlerde yer almasıdır. Fakat bu durum kara ve siyah renk adlarının her zaman birbiri yerine eş anlamlı olarak kullanıldığı fikrini uyandırmamalıdır. “Kara/siyah sözcük çifti için düzanlamsal düzeyde ortak anlambirimcik demetlerine sahip olmalarına rağmen değişmeceli anlamda aynı ortaklığı her zaman gösteremediği gözlemlenmektedir” [20, s. 458]. Yani renk adları etrafında yüz organ adının eşdizimlilik temelinde kullanıldığını söylemek mümkündür. Yüzün kara olması hikmetlerde utanç duygusunu; yüzün sarı olması korku ve üzüntüyü, solgun ve sağlıksız olmayı; yüzün kızıl olması ise rahat ve sağlıklı olmayı ifade etmektedir. Yüz organ adı aynı zamanda sık sık kızıl ve sarı renk adlarıyla birlikte de kullanılmıştır.

Rahîm Mevlâm rahmi ile yâd eylese,
Ne yüz ile Hazret'ine varayım ben işte,
Tövbe ederek eğri yoldan doğruya dönüp,
Ne yüz ile Hazret'ine varayım ben işte [17, s. 102].

Hâdî'yim deyip lanetli şeytân yola başlar,
İt suratlı olup onu ısırıp dişler.
Heybet kılıp, cehennem içre götürüp dışlar,
İşitip, okuyup, hizmet eyleyin, dostlarım ey [17, s. 339].

1. 1. 6. Göz

“Görme organı, basar” [16].

Göz, 332 defa geçmektedir.

Göz kelimesi, hikmetlerde “gözü yaşlı olmak, gözü yaşla dolmak, gönül gözü açılmak, gözü açılmak, gözü doymamak, göz yumup açana dek, gözünü oymak, göz yummak, gözünü sevmek, tok gözlü” yapılarında kullanılmıştır. Metaforik açıdan bakıldığında “gözünü oymak, göz yummak, gözü açılmak, gözü doymamak” yapılarının erdemsiz olmakla ilişkilendirilerek aşağı yönelimli kullanıldıklarını söylemek mümkündür.

Hakk Mustafâ Cebrâil’den eyledi suâl
“Bu nasıl rûh, bedene girmeden buldu kemâl?”
Gözü yaşlı, önderi halkın, bedeni hilâl;
O nedenle altmış üçte girdim yere [17, s. 47].

“Zâlimleri şikâyet etme, zâlim kendin,
Huyun riyâ, etki etmez halka sözün,
Dünyâ mâlını dolu verdim **doymaz gözün**,
Harîsleri “Siccin” içine saldım ben işte” [17, s. 73].

1. 1. 7. Yanak

“Yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü” [16].
Yanak, 1 defa kullanılmıştır.

Yanak kelimesi, aşağıdaki örnekte gerçek anlamıyla kullanılmıştır.
Yanağın al renkli olması, sağlıklı olmanın bir sembolüdür.

Kul Hoca Ahmed tevbe eyle ölmeden önce,
Al yanağın kabirde yatıp solmadan önce,
Yılan-çıyan kabrin içine dolmadan önce,
Kazâ kılrsa râzı olup durmak gerek [17, s. 223].

1. 1. 8. Ağız

“Yüzde, avurtlarla iki çene arasında bulunan, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye yarayan ve besinlerin sindirilmeye başlandığı organ” [16].

Ağız, 15 defa kullanılmıştır.

Dîvân-ı Hikmet’te “ağız” kelimesi organ adı olarak hem gerçek anlamda hem de deyim anlamında kullanılmıştır. Kıyamet günü muhabbetin kadehini içen divanelerin ağzından ateş saçılması ile cehennem eşdizimli kullanılmıştır. Kendini Hakk’a adayan aşığın içindeki yangın, cehennemin

harlı ateşinde bile yakıcıdır diyor Ahmed Yesevî [21, s. 21]. Ayrıca Türkiye Türkçesinde kullanılan “dili varmamak” deyiminin de “ağzı varmamak” biçimiyle kullanıldığını görüyoruz. Ayrıca “ağzını açmak, ağzı açık” biçimlerinde ağız organ adının yukarı yönelimli metaforik kullanımları da mevcuttur.

Muhabbetin kadehini içen dîvâneler,
Kıyâmet günü *ağzından ateş saçar* dostlar,
Kudret ile yaratılmış yedi cehennem,
Âşıkların nârasından kaçır dostlar [17, s. 92].

Dediler kim: iki cihân dayanağı,
Dünyâ, ukbâ ümmetlerin inandığı,
Hasan, Hüseyin sahâbeler güvendiği,
Ağzı varmayıp dedi ne kim gördüğünü [17, s. 485].

1. 1. 9. Dudak

“Ağzın, dişleri örten ve dışarıya doğru az veya çok kıvrılan üst ve alt kenarlarından her biri” [16].

Dudak, 2 defa kullanılmıştır.

“Dudak”, tasavvufta âşığın hedefidir yani vuslattır. Hak ile bir olan âşık vuslata erer. Allah’a inanan, peygamberin getirdiği hikmet Kevser’inden içen âşıklar için cennet yolunda müjdelere vardır. Dudak ve kızıl kelimelerinin eşdizimlilik bağlamında kullanıldığı söylenebilir.

Kızıl dudağı hareketlenip Sen’i söyledi,
Cân ve kalbim ümmetlerinin gözaydınlığı,
“Hakk’a kul, bana ümmet olan hani?”
Gerçek ümmetin sinesine koydum ben işte [17, s. 74].

Hayır ve cömertlik eyleyenler, yetim gönlünü alanlar,
Çehâr-yârlar yoldaşı, *Kevser dudağında* gördüm [17, s. 142].

1. 1. 10. Dil

“Ağız boşluğunda, tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan etli, uzun, hareketli organ, tat alma organı” [16].

Dil, 91 defa geçmektedir.

Eserde “dil” kelimesi gerçek anlamı yanında “dil ucuyla, dil zincirini açmak, dili olmamak, dili dağlanmak, dili tatlı olmak, dili yanmak, dili tutulmak” biçimlerinde daha çok deyim olarak kullanılmıştır. Türkiye Türkçesindeki “dili varmamak” deyimine karşılık olarak hikmette, “söylemeye dilim yok” demek tercih edilmiştir. Aynı zamanda hikmetlerdeki “Dili ile zikr edenler bulmaz sevab” ifadesinde “dil” gerçek anlamında kullanılmış ve sadece dili ile zikreden kişilerin sevap kazanamayacağı söylenmiştir.

Dili ile ümmetim deyip yalan sözler,
Va’zın söyleyip halka, dünyâyı arar.
Kişi malın almak için her yan derler,
Dergâhında Hocam kabûl kılar mı ki? [17, s. 346]

Dili ile zikr edenler bulmaz sevab,
Halka içre tâ olmasa bağı kebab,
Yalan âşık insafsızdır misli hubab,
Burada ağlayıp, âhirette gülmez misin? [17, s. 464]

1. 1. 11. Diş

“Çene kemiklerinin üstüne dizili, ısırıp koparmaya ve çiğnemeye yarayan sert, beyaz organlardan her biri” [16].
Diş, 4 defa geçmektedir.

Eserde “diş” organ adı, “dişle-” fiiliyle kullanılmıştır. “Elini dişlemek”, kötü ve pişmanlık verici bir olay karşısında gösterilen bir davranıştır. Burada “dişlemek” ya da “elini dişlemek” kullanımlarının aşağı yönelimli metaforik bir yapıda olduğu söylenebilir.

Hâdî’yim deyip lanetli şeytân yola başlar,
İt suratlı olup onu ısırıp *dişler*.
Heybet kılıp, cehennem içre götürüp dışlar,
İşitip, okuyup, hizmet eyleyin, dostlarım ey [17, s. 339].

Bu söz ile nakd-i ömrün elden verir,
Ömrün oldu bu dükkândan çık der.
” Vah yazıklar” deyip *elini dişleyip* elem yer,
Sevdâ için şimdi elem yediniz mi? [17, s. 368]

1. 1. 12. Damak

“Ağız boşluğunun tavanı” [16].

Damak, 1 defa geçmektedir.

Divan geleneğinde ve tasavvufta “gönül” âşığının damak tadıdır. 18. hikmetin geneline bakıldığında “hurma” dikkati çeker. Hikmette bu meyvenin kullanılış biçimiyle ilgili Necdet Tosun şu açıklamayı yapar: “Ahmed Yesevi'nin yedi yaşında Arslan Bab ile görüşüp ondan tasavvufi eğitim almaya başladığı ve Arslan Bab'ın Hz. Peygamber'den emanet olan hurmayı Yesevi'nin ağzına verdiği, bu hurmanın sıcaklığı ya da güzel kokusunun tesiriyle Yesevi'nin mest olup kendinden ve iki alemde geçtiği şeklindeki menkıbe meşhurdur” [22, s. 290]. Aşağıdaki bölümde kullanılan “damakta saklar” ifadesi de bu menkıbeye telmihte bulunmaktadır.

Babam dedi: Ey oğlum, zorluk vermedin bana,
Beş yüz yıldır *damakta saklar* idim ben sana”,
“Özünü siz alıp kabuğunu verdiniz bana;
Arslan Baba'm sözlerini işitiniz teberrük [17, s. 90].

1. 2. Beden Kısımındaki Organlar

1. 2. 1. Boyun

“Gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi” [16].

Boyun, 43 defa geçmiştir.

Hikmetlerde “boyun” kelimesinin çoğu kez deyim yapısı biçiminde “baş” kelimesi kast edilerek kullanıldığı görülmektedir. Boyun kelimesine: “boyun bükme, boyun sunmak, boyun çevirmek, boyun eğme, boynunu koparmak, boynunu kesme, boynuna takmak” ifadelerinde yer verilmiştir. Metaforik açıdan bakıldığında “boyun bükme, boyun çevirmek, boyun sunmak, boyun eğme, boynunu koparmak, boynunu kesme” yapılarının aşağı yönelimli kullanımlar oldukları söylenebilir.

Birşey umma câhillerden kadrini bilmez,
Karanlık içinde yol şaşarsan yola salmaz.
Boyun büküp yalvarsan elini tutmaz,
Câhilleri şikâyet ederek geldim ben işte [17, s. 80].

Tarîkatın şevki, zevki yakılmak yanmak,
Hakk'dan kaçan soysuzlardan kaçıp uzaklaşmak,
Yüz bin türlü cefâ deęse **boyun sunmak**,
Boyun sunmadan aşk pazarını kursa olmaz [17, s. 248].

1. 2. 2. Omuz

“Boynun iki yanında, kolların gövdeye bağlandığı bölüm” [16].
Omuz, 1 defa geçmektedir.

Omuz kelimesi, organ adı olarak gerçek anlamında kullanılmış,
kelimeye yalnızca bir kez yer verilmiştir.

Heybeleri **omuzunda** asaları elinde,
Rabbim yâdı gönlünde Allah diye dervîşler [17, s. 210].

1. 2. 3. Kol

“İnsan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan
bölüm” [16].

Kol, 6 defa geçmektedir.

Tasavvufta pek çok ayin esnasında kolların göğüste kavuşturulduğu
semahlar vardır [23, s. 171]. Hikmetlerde “kol kavuşturmak” yapısı dergâh,
Hakk gibi kelimelerle eşdizimli kullanılmıştır. Ayrıca “kolunu arkada
görmek, kol ve kanadı titremek” biçimindeki kullanımlarda ise aşağı
yönelimli metaforik bir kullanımdan bahsedilebilir.

Huri ve gılman Hakk önüne yığılıp gelecek,
Kol kavuşturup, dergâhına tazim kılacak,
Yer altına düşün, diye fermân alacak,
Burada ağlayıp, âhirette gülmez misin? [17, s. 466]

Rûh kuşunun titrer olsa **kol** ve kanadı,
Havalanarak arştan arşa konar dostlar. [17, s. 188]

1. 2. 4. El

“Kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya
yarayan bölümü” [16].

El, 181 defa geçmiştir.

Tasavvuf geleneğinde bağlanılan rehberin kendisi, öğretileri gibi “el”i de kutsal sayılır. Şeyh, dede, pir sağ eli ile o yola bağlanmak isteyen kişiye el verir. Kendisinden el alan kişinin tasavvuf yolundaki makamı yücelir. “Örneğin ‘El ele, el Hakk’a’ deyiminde ifade edildiği üzere şeyhe bîât edenler Hz. Peygamber’e bîât etmiş, onun elini tutmuş sayılırlar. Bu şekilde pirin elinden tutarak Allah’a da bîât etmiş olurlar” [24, s. 113]. Tasavvuf geleneğinde el ile ilgili başka bir ritüel ise “el almak-vermek”tir. El almak, bir şeyh tarafından tarikata kabul edilmeyi; el vermek ise şeyhin bir kimseyi tarikata kabul etmesini ifade eder [25, s. 120].

Hikmetlerde organ adı olan el “el-ele yürüme, el bağlamak, eli başında kalmak, el gözü, el kaldırmak, harama el uzatmamak, el tanık, el kavuşturmak, el-ayak kâim eylemek, el(ini) almak, elini tutmak, el açıp dua etmek” biçimleriyle kullanılmıştır.138. hikmette geçen “el ve ayak bütün tanık” ifadesiyle Yasin suresinin 65. âyeti olan “O gün biz onların ağızlarını mühürleriz. Elleri bize konuşur, ayakları da kazandıklarına şahitlik eder” [26] ifadesine iktibas edilmiştir. “El uzatmak” ifadesi de tasavvuf geleneğinde keramet kabul edilen bir motiftir.

Tevbe eylesem, bağışlar mı Kâdir İlâh;
Yok ise ne yaparım orada, ben yüzü siyâh;
Sabâha varsam, *el ve ayak bütün tanık*;
Hakk önünde bütün işler kolaydır [17, s. 282].

Günâhım var nihâyetsiz, sana malûm,
Müştaânım, kıyâmetde kılma mahrûm,
El kavuşturup özümlü söyleyim garîb, mazlûm,
Rahmân Melikim, ara yolda kaldım ben işte [17, s. 292].

1. 2. 5. Aya – Avuç içi

“Elin parmak dipleriyle bilek arasındaki iç bölümü, avuç içi” [16].
Avuç, 1 defa geçmektedir.

İnsanoğlu doymak bilmez bir varlıktır çünkü nefsi terbiye etmek güç bir iştir. Halk arasında topraktan gelip toprağa göçecek insanın doymak bilmeyen hırsı için “Gözünü toprak doyursun.” denilir. Bu söz/beddua

elbette ki tesadüfen söylenmiş değildir. Hadislerde de kullanılan “gözünü toprak doyurmak” ifadesi 187. hikmette de aynı manada kullanılmıştır.

Sığmaz Kârûn mâl(1) onun yaban yazı,
Âlem içre meşhûrdur onun sözü.
Dünyâ mâlını yığıp alsa doymaz gözü,
Bir avuç toprak ile doymadı mı? [17, s. 366]

1. 2. 6. Parmak

“İnsanda ve bazı hayvanlarda ellerin ve ayakların son bölümünü oluşturan, boğumlu, oynak, uzunca organların her biri” [16].

Parmak, 2 defa geçmektedir.

Dîvân-ı Hikmet’te organ adı olarak parmak kaleme teşbih edilerek kullanılmıştır. Bu benzetmede yine mahşer günü tüm organların dile gelip konuşacağı ifadesine iktibas edilmiştir. Bununla birlikte bilinmektedir ki Türkçede “dilde mevcut olan kelimelerden herhangi birini, söz konusu kavramı karşılamak için de kullanma” söz konusudur [27, s. 1085]. “Parmagım kalem oldu” kullanımında adlandırmada kalem ve parmak arasında biçim bakımından bir bağ kurulmuştur.

“Parmaklarımı dişlemek” ifadesi ise pişmanlıkla ilişkili olarak kullanılmıştır.

Günâhım çok yere sığmaz kime söyleyeyim,
Tevbe eyleyip eğri yoldan doğruya döneyim,
Pişmânlıkta etlerimi koparıp çekeyim,
“Sad dirîğ” deyip **parmaklarımı dişlesem** beni. [17, s. 141]
“Senin dinin ne?” diye suâl kıldılar benden,
“Rabbim Allah!” deyip cevap verdim revâna.
Parmağım kalem oldu, kefenim kâğıt oldu,
Ağladım, yazdım, hayır ve şerrimi Rabbime [17, s. 433].

1. 2. 7. Bel

“İnsan bedeninde göğüsle karın, sırtla kalçalar arasında daralmış bölüm” [16].

Bel, 54 defa kullanılmıştır.

Bel kelimesi *Dîvân-ı Hikmet*'te “bel bağlamak, belini bükmek, belini basıp ezmek” yapılarıyla kullanılmıştır. Hikmetlerde en çok kullanılan yapı “bel bağlamak”tır. Bel bağlamak, tasavvuf geleneğinde Allah yolundaki kullara güvenmek anlamına gelmektedir. Ayrıca tasavvufi bir gelenek olan “şed, bel bağlamak” uygulamasına telmih yapıldığı örnekler de vardır. Bel bağlamak ise şöyle gerçekleşmektedir: “Fütüvvet ehli ve tarikat mensupları düzenledikleri özel bir törende şed kuşanırlar ve bunu kendini fütüvvet ve seyrüsülük yoluna vermiş kişinin bu yola bağlandığını, hizmete ahdedtiğini bildiren bir sembol diye kabul ederler. Şed uygulamaya Türkçede ‘şed bağlamak, şed kuşanmak, bel bağlamak’, Farsçada ‘kemer besten, miyân-bend’ adı verilir” [28, s. 405]. “Belini bükmek, belini basıp ezmek” yapılarında aşağı; “bel bağlamak” yapısında ise yukarı yönelimli metaforik kullanım olduğu söylenebilir.

Nerede gitsem yâdını deyip ağlasam ben,
Hizmetinde *belimi* sağlam *bağlasam* ben,
Hasretinde yürek-bağrımı dâğlasam ben,
Dostlar Hocam bana bağlım der mi ki? [17, s. 156]

Hoş gâipten yetişti, güzel sözüm teberrük;
Âşık olsan ey tâlip, riyâzette *belini bük*.
Geceleri uyumayıp yaş yerine kanını dök;
Arslan Baba'm sözlerini işitiniz teberrük [17, s. 86]

1. 2. 8. Göğüs – Sine

“Vücutun boyunla karın arasında bulunan ve kalp, akciğer vb. organları içine alan bölümü, sine” [16].

Göğüs, 29 defa kullanılmıştır.
Sine, 3 defa kullanılmıştır.

“Göğüs” kelimesi “göğsünü açmak, göğsünü yarmak, göğsünü dağlamak, göğsünü deşmek, göğsünü germek, göğsü dolmak” yapılarıyla kullanılmıştır. 129. hikmetteki “göğsünü yarıp dağını görecek” ibaresinde Hz. Peygamber'in “şakkı sadr (göğüs yarılması) hadisesi”ne telmih olduğu düşünülebilir. “İddiaya göre Hz. Peygamber'in göğsü melek Cebrail tarafından yarılarak kalbi çıkarılmış ve ardından kalbi de yarıp içindeki şeytani vesvese ve kirlerden temizlenip içi hikmet ve üstün niteliklerle

doldurulduktan sonra tekrar yerine yerleştirilmiştir” [29, s. 12]. Sine kelimesi yine göğüs kelimesiyle aynı yönelimde kullanılmıştır. “Göğsünü yarmak, göğsünü dağlamak, göğsünü deşmek” yapılarında aşağı yönelimli metafor kullanımından bahsedilebilir.

Âşıkların kıyâmet günü hâlini soracak,
Gerçek âşıkın **göğsünü yarıp** dâğını görecek,
Temiz ağzından köpüğü akıp yürüyüp görecek,
Kime verse temiz aşkını, hayrân eyler [17, s. 266].

Kızıl dudağı hareketlenip Sen’i söyledi,
Cân ve kalbim ümmetlerinin göz aydınlığı,
“Hakk’a kul, bana ümmet olan hani?”
Gerçek ümmetin **sinesine** koydum ben işte [17, s. 74].

1. 2. 9. Diz

“Kaval, baldır ve uyluk kemiğinin birleştiği yer” [16].
Diz, 6 defa kullanılmıştır.

Dîvân-ı Hikmet’te “diz” kelimesi üç farklı biçimde kullanılmıştır: “dizini bükmek, dizini çökmek, dizden kuvvetin gitmesi”. “Dizini bükmek” yapısı bazı hikmetlerde “namaz kılmak” anlamıyla temsili olarak kullanılmıştır. “Diz çökmek” ifadesi ise tasavvufi gelenekte hem kibleye dönerek dizlerin üstünde oturmayı hem de bir şeyhin, rehberin önünde diz üstünde oturarak onun icazetine talip ve teslim olmayı ifade eder. “Dizini bükmek ve diz çökmek” yapılarında aşağı yönelimli metaforik kullanım vardır.

Kul Hoca Ahmed, gaflet ile ömrün geçti,
Vah ne hasret, gözden, **dizden kuvvet gitti**,
Vah ne yazık, pişmanlığın vakti yetişti;
Amel kılmadan Kervân olup göçtüm ben işte [17, s. 47].

Seher vaktinde **dizini büküp**, yaşını döküp,
Mahşer günü âşıkların sana ağlar.
Muhabbetin şevki ile derdini okuyup,
Mahşer günü âşıkların sana ağlar [17, s. 452].

1. 2. 10. Ayak

“Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü” [16].

Ayak, 46 defa kullanıştır.

“Ayak” kelimesi *Dîvân-ı Hikmet*’te en çok kullanılan organ adlarından biridir. Ayak kelimesinin 48. hikmetteki kullanımında İbrahim b. Edhem’in zühd yoluna girmek için yaşadıklarını anlatan menkıbelere telmihte bulunulmuştur. Onun dışında “ayak izi, ayak basmak, ayak tozu olmak, çıplak ayak yürümek, baştan ayak vird eylemek, dört ayak, ayak tozunu yüze sürmek, baştan ayak kana boyamak, ayak toprağı olmak, ayak bağı sağlam tutmak, aşka ayak basmak, yer altına ayak basmak, baştan ayağa kana boyamak” yapılarının kuruluşunda da ayak kelimesi yer almıştır. 174. hikmette ayak kelimesinin, vird eylemek fiiliyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. “Vird, kula gece veya gündüz tekrar tekrar gelen ve onu Allah'a yakınlığa sevk eden bir vaktin adıdır. O vakitte kula, ahirette karşısına çıkacak istenilen bir şey vârid olunur” [30, s. 1217]. Ayrıca anlambilim açısından “Ayağın vücutta en altta yer alması sebebiyle bu durumdan kaynaklanan aşağı yönlü yönelimle kullanıldığı ve bu şekilde yönelim metaforu anlamlarının oluştuğu”nu söylemek mümkündür [31, s. 64]. “Baştan ayak, ayak altı, çıplak ayak” gibi kullanımlar da bu durumu örneklemektedir.

Seherlerde dört-darbe vurup “Rabbim” desem,
Dergâhında Hocam kabûl kılar mı ki?
Hasretinde *başdan ayak* vird eylesem,
Dergâhında Hocam kabûl kılar kılar mı ki? [17, s. 345]

Allah yâdı gönülleri kıldı sevinçli,
Belh ülkesini terk edip abâ giydi Edhem,
Abâ giyip hidayete *bastı ayak*,
Hidayete onun gibi ayak basasım gelir. [17, s. 135]

1. 3. İç organlar

1. 3. 1. Kalp – Yürek

“Göğüs orta boşluğunda, iki akciğer arasında, vücudun her yanından gelen kirlî kanı akciğerlere ve oradan gelen temiz kanı da vücuda dağıtan organ, yürek” [16].

Yürek, 36 defa kullanılmıştır.
Kalp, 21 defa kullanılmıştır.

Tasavvuf geleneğinde tüm bâtını içine alan bir kavram olarak kullanılan “kalb/yürek” kelimesi *Dîvân-ı Hikmet*'te hemen hemen aynı kalıplar ve benzer manalarda sıkça kullanılan bir organ adıdır. Fakat kalp ve yürek kelimelerinin kullanımı anlam yönüyle eş anlamlı değil yakın anlamlıdır. Burada yakın anlamlılık etrafında bir eşdizimlilikten bahsedilebilir. Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü'nde kalb için “Kalb sadrda {göğüste} ikinci makamdır. Orası gözün içi olan siyah kısmının beyaz kısmın içi olduğu gibi sadrın içidir. Kalb iman nurunun madeni, huşu, akva, mehabbet, rıza, yakın, havf, red, sabr ve kanaatın nurudur. O, ilmin asıllarının madenidir. Çünkü kalb suyun kaynağı, sadr da havuz gibidir. Kalbden sadra ilim aktığı veya oraya iştme yoluyla girdiği gibi kaynaktan da havuza su akar. Kalbde yakın, ilim ve niyet meydana gelir ve sadra akar. Şu hâlde kalb asıldır, sadr ise onun şubesidir. Şube aslı ila kuvvet bulur.” açıklaması verilmiştir [30, s. 517]. Hikmetlerde “kalp ve yürek” kelimeleri şu yapılarla kullanılmıştır: “yürek dağlamak, yürek-bağrı kebâb olmak, yürek- bağrı pâre kılmak, yürek- bağrı ataşe yanmak, yürek-bağrını dilmek, yürek- bağrı coşmak, yürek-bağrını biryân eylemek, yürek parça; kalb çirası, kalb gözü, kalb zinciri, kalbi kara, mafi kalbi illallah”.

Eserde, bir iki istisna dışında yürek ve bağır kelimeleri hep bir arada kullanılmıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarında “göğüs ve bağır” kelimelerinin bir arada kullanımı yaygındır.

131. hikmet başta olmak üzere pek çok hikmette “yürek-bağır” kelimelerinin “dağla-” fiiliyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nde yüreğini dağlamak deyimini “acıyla ve özlemle içi yanmak, acıyla kıvrınmak” karşılığıyla verilmiştir [16]. Tasavvuf yolundaki mutasavvıfın da Allah âşkıyla, o âşkın hararetiyle yüreği dağlanır. 160. hikmette ise kalb kelimesi “Mafi kalbi illallah” yani “kalbimde Allah'tan başkası yok” ifadesiyle kullanılmıştır.

Cismim: “Rabbim”, cân “Allah” deyip yola gir,
Cân ve gönlüm “Allah Bir” deyip seherde kalk.
“Mafi **kalbi** illallah” deyip ağlayıp yürü,
Yolsuzlara Hak Mustafâ hudâ olur [17, s. 324].

Himmet kuşağını Kul Hoca Ahmed bele bağla;
Muhabbetin âteşi ile *yürek dağla*;
Yakanı tutup tan atana kadar dinmeden ağla;
Meğer sana rahmet ederek cânân eyler [17, s. 270].

1. 3. 2. Dalak

“Midenin arkasında, diyaframın altında, sol böbreğin üstünde, yassı, uzunca, akyuvar üreten ve yıpranmış alyuvarları toplayan, damarlı, gevşek bir dokudan oluşmuş organ” [16].

Dalak, 2 defa kullanılmıştır.

Hikmetlerde dalak kelimesi “dalağı şişmek” biçiminde iki kez yer almıştır. Halk arasında “dalağı şişmek” yapısı, fazla su tüketimi sonrasında uzun süreli yürüyüş veya koşu esnasında alt karında hissedilen ağrıyı anlatmak için kullanılır. Hikmetlerde dalağı şişmek, aşağı yönelim metaforu çevresinde oluşturulmuştur.

Allah de ki cânın yanıp ateşler çıksın,
“Hû” dediğinde kemiklerin hepsi kırılınsın,
Bağrın deşip *dalağın şişip* eriyip aksın,
Aksa olmaz Pîr hizmetini kılmadıkça [17, s. 257].
Aşkım taştı, bağrım şişti, rûhum kaçtı,
Ağlamayım mı, cân mahremîni bulamadım işte?
Aklım şaştı, *dalağım şişti*, haddini aştı,
Ağlamayım mı, cân mahremîni bulamadım işte? [17, s. 293]

1. 3. 3. Ciğer

“Akciğer ‘solunum aygıtının ana kısmını oluşturan organ’; karaciğer ‘karın boşluğunda bulunan bir organ’” [32, s. 72].

Ciğer 8 defa kullanılmıştır.

Eserde, ciğer kelimesi “ciğer kanı yemek, ciğer kanı yutmak, ciğer kanı, ciğerini deşmek, ciğerini kan eylemek” biçimlerinde kullanılmıştır. 243. hikmette gonca ve ciğer kanı metaforik kullanılmıştır. Goncanın rengi ve ciğer kanının benzer yanları kırmızı renkleridir. Aynı zamanda “ciğerini deşmek, ciğerini kan eylemek” yapılarının aşağı yönelimli metaforik yapılar

olduğu söylenebilir. “Ciğer ve kan” kelimeleri ise eşdizimli olarak kullanılmıştır.

Ümmet olsan gece-gündüz dinmeden ağla,
Bağrın pişip *ciğerini deşip* yürek dağla,
Ecel gelse mertler gibi belini bağla,
O sebepten Hakk’tan korkup kabre girdim. [17, s. 67]

Muhabbetin şevki ile tutuşup-yandım,
Heylu hişu el ve halktan kaçıp tandım,
Yüz bin türlü cefâ değdi, boyun sundum,
Gonca benzeri *ciğer kanı* oldum işte. [17, s. 470]

1. 4. Genel Organlar

1. 4. 1. Kemik

“İnsanın ve omurgalı hayvanların çatisını oluşturan türlü biçimdeki sert organların genel adı” [16].

Kemik, 9 defa kullanılmıştır.

Tasavvuf yolundaki kulun Allah’ı çokça zikretmesi ve bu zikir esnasında tüm vücut organlarının, kemiklerinden damarlarına kadar ona eşlik etmesi gerekir. 2. hikmette bu durum anlatılmakla birlikte Peygamber Efendimiz’in (s.a.s) vefat ettiği yaş olan 63 yaşında Ahmed Yesevî’nin çilehaneye girmesi ve ömrünün kalanını orada geçirmesi olayına da telmih vardır. “Kemiklerini hamur eylemek, kemiklerini parçalamak” yapıları aşağı yönelimli metaforik yapılardır.

Rahîm içinde belirdim, ses geldi,
“Zikir söyle!” dedi, organlarım titreyiverdi
Rûhum girdi, *kemiklerim* “Allah” dedi;
O sebepten altmış üçte girdim yere [17, s. 48]

Kaldırıp gürzünü vurunca, *kemikler* paramparça olacak,
Seni cehennem yönüne götürüp, kılırlar ateş hükmünü.
Gaffâruz-zünub adı, olma Kul Hoca Ahmed gâfil,
Görür şüphesiz cemâlini her zaman gözü giryânlı [17, s. 462]

1. 4. 2. Damar

“Canlı varlıklarda kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal” [16].
Damar, 7 kere kullanılmıştır.

Damar kelimesi “damar, damarını satası gelmek, damarı damara eklemek, damarı kana dolmak, damarı titremek” biçimleriyle kullanılmıştır. 84. hikmette geçen “üç yüz altmış damarları kana dolup” ifadesi tasavvuf geleneğinde şu eğilimle ilişkilendirilebilir: “Bir hadiste geçtiğine göre insanda 360 eklem vardır. Hurufilikte 360 eklem, 6 kere 28 ve 6 kere 32’nin toplamına eşittir. Aynı şekilde insandaki deri, sinir ve damar da 360 adettir [33, s. 295]. Tasavvufta 360 damarın bekçisi olan birer melek bulunduğu inancı vardır” [34, s. 293].

Dili, gönlü sırrı ile zikreder olup,
Üç yüz altmış *damarları kana dolup*,
Yaz kış bülbül gibi feryâd ederek,
Öterek daldan dala konar dostlar [17, s. 191].

Nişânesi odur, onun rengi sarı,
Öyle kişi bu dünyadan olur ayrı.
Mâsivâdan çekip özünü, gönlü aydın,
Marifetler ona; *damarımı satasım* gelir [17, s. 383].

1. 4. 3. Deri – Ten

“İnsan ve hayvan vücudunu kaplayan tüy, kıl veya pulla kaplı tabaka, cilt, ten” [16].

Deri 1, ten ise 21 defa kullanılmıştır.

Dîvân-ı Hikmet’te, deri kelimesine yer verilse de tasavvufî geleneğin bir yansıması olarak “ten” kelimesinin kullanıldığı hikmetler oldukça fazladır. 108. hikmette geçen “Küllü men aleyhâ fân: Yer üzerinde bulunan her şey fânidir. Rahmân Suresi’nin 55/26 âyeti iktibas edilmiş bununla birlikte kıyametin kopması tasvir edilmiştir. Ayrıca “kabirden yeni deri giydirilmesi” ifadesiyle de Zümer Suresi’nin 68. âyeti iktibas edilmiştir “(O gün) sûra üflenecek, ardından -Allah’ın diledikleri dışında- göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp ölecek; sonra sûra yeniden üflenecek ve

onlar birden ayağa kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar” [35]. Hikmetlerde “ten ve can” kelimelerinin eşdizimli kullanıldığını söylemek mümkündür.

“Küllî men aleyha fan” âyetinde,
Bir Allah’dan başka mahlûk ölür imiş,
İsrâfil Sûr’u alıp üflediğinde,
Kabirden *yeni deri giydirilerek* kopar imiş [17, s. 230].

Bu âlemde rezil olup kan yutmasan,
Şeriatte, tarikatte Pîr tutmasan,
Hakikatte cândan, *tenden* tam *geçmesen*,
Gafletlerden seni ne diye ayrı eylesin? [17, s. 275]

SONUÇ

Dil, bir millete ait maddî ve manevî değerlerin tamamı anlamına gelen “kültür”den beslenen bir varlıktır. Dile ait söz varlığının en kolay takip edilebileceği verilerin başında ise edebî eserler gelmektedir. Türkçenin çok anlamlılık niteliğine bağlı olarak ad verme geleneği içerisinde yer alan organ adları yazarlar, şairler kısacası sanatçılar tarafından bu anlam zenginliği yönüyle eserlerde çeşitli metaforlar, eşdizimli yapılar ve özellikle de deyimler etrafında kullanılan sözcükler olmuştur. Bu kapsamda değerlendirilebilecek bir eser olan “*Dîvân-ı Hikmet*” merkezli çalışmadan elde ettiğimiz sonuçlar şunlardır:

1. Çalışmada “Baş Kısımındaki Organlar” ana başlığı altında on iki farklı organ türünde yedi yüz seksen beş adet, “Beden Kısımındaki Organlar” ana başlığı altında on farklı organ türünde üç yüz yetmiş iki adet, “İç Organlar” ana başlığı altında üç farklı organ türünde altmış yedi adet ve “Genel Organlar” ana başlığı altında üç farklı organ türünde otuz sekiz adet olmak üzere toplamda bin yüz altmış iki adet organ adı tespit ve tasnif edilmiştir.

2. Eserden tespit edilen organ adları arasında en çok kullanılan organ adı üç yüz otuz iki kez ile “göz” dür. Tasavvuf geleneğiyle icra edilmiş bir eser olan *Dîvân-ı Hikmet*’te göz kelimesinin bu kadar çok kullanılması tesadüf değildir. Çünkü tasavvufta, mutasavvıf için göz madde âleminden mana âlemine geçişi sağlayan bir simgedir.

3. Çalışmada tespit ettiğimiz bir husus da Ahmed Yesevî'nin hikmetleri yazılırken çok köklü bir Kur'ân-ı Kerîm ve vahiy bilgisine haiz olduğudur. Bunun bir sonucu olarak eserde yer alan organ adları, pek çok kez âyet ve hadislere iktibasla kullanılmıştır.

4. Eserde geçen organ adlarının büyük ölçüde “aşağı yönelimli metafor” kullanımıyla oluşturuldukları görülmektedir.

5. Hikmetlerde geçen organ adlarının kullanımında “yakın anlamlılık” etrafında oluşturulmuş eşdizimli yapıların da olduğu tespit edilmiştir. Örneğin: ten ve can.

6. Tespit ettiğimiz dikkate değer bir diğer husus ise organ adlarının bugün Türkiye Türkçesinde de kullanılan deyimlerin bire bir biçimleriyle ya da benzer biçimlerde çokça kullanılmasıdır. Bununla birlikte eserde organ adlarına, yeni deyim biçimleri kabul edilebilecek kullanımlarda da yer verilmiştir. Bu durum dilin somutlaştırma yöneliminin kuvvetli bir göstergesidir.

7. Türk dilinin en eski metinlerinden itibaren takip edilebilen organ adları, dildeki deyimlerin üretilmesinde kurucu görevi üstelenmiştir. Bu duruma *Dîvân-ı Hikmet*'te organ adlarının kullanımıyla oluşturulmuş deyim niteliği gösterdiği söylenebilecek yapılarda da görülmektedir. Örneğin: boyun çevirmek, kol kavuşturmak...

8. Eserde görülen baş-kafa, göğüs-sine, kalp-yürek gibi ikili kullanımlar, Türk dilinin temel sözcükler açısından da ne kadar çeşitli bir anlam zenginliğine sahip olduğunun göstergesidir.

Kaynakça

1. Aksan, D. Türkçenin sözcük varlığı. –Ankara: Engin Yayınevi. 1999.
2. Doerfer, G. “Temel sözcükler ve Altay tilleri sorunu”. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 28-29 (1980-1981), 1–16.
3. Hüseyinova, A. Organ adlarıyla kurulmuş deyimlerin karşılaştırılması (Azerbaycan-Özbek ve Türkiye Türkçesi). Yüksek lisans tezi, –İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2014.
4. Aydemir, A. “Dîvanü Lûgati't-Türk'te insan vücuduna ait sözcükler”. International Journal of Language Academy, 2014. 2/4, 412–444.
5. Büyükyıldırım, A. “Âşık Paşa'nın Garîbnâme'sinde insan bedeniyle ilgili benzetmeler”. Turkish Studies, 2009. 4/2, 167–187.
6. Çakmak, C. “Dîvânü Lugâti't- Türk'te vücut ve organ adları”. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2015. 8/41, 135–143.

7. Durmaz Kuybu, E. “Bir dizin denemesi: Lehçetü’l Lügat’te geçen organ ve hastalık adları”. Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi, 2019. 1/1, 67–79.
8. Görmüş, Y. “Garibnâme’de yüz, beñiz, rûy sözcüklerinin eşdizimlilikleri”. Gazi Türkiyat, 2021. 28, 45–57.
9. Gümüşatam, G. “Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Tertib-i Mu’alece’deki organ adlı tıp terimleri”. Belleten, 2009. I, 25–49.
10. Gürkan, D. Ö. “Kıyas-ı Enbiya’da ‘Gönül’ sözcüğüyle kurulan deyimlerin organ adları temelinde çağrışımsal anlamı”. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2017. 26, 223–238.
11. Güven, M. “Kitâbu’l-Mühimmat Fi’t-Tıb’daki türkçe organ adları”. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2008. 23, 112-135.
12. Poyraz, E. “Codex Cumanicus’ta organ ve vücut salgıları adları”. Turkophone, 2020. 7/3, 18-33.
13. Tokay, Y. “Hüsrev ü Şîrîn’de organ adlarıyla kurulmuş deyimler”. International Journal of Language Academy, 2018. 6/3, 304–330.
14. Görmüş, Y. “Organ adları üzerine yapılan çalışmalar hakkında bir kaynakça denemesi”. TÜRKÜL Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 2021. 9, 285–301.
15. Lakoff, G. ve Johnsen M. Metaphors we live by. London: The university of Chicago press. 2003.
16. <https://sozluk.gov.tr/>
17. Tatcı, M. (Ed.), Dîvân-ı Hikmet, Hoca Ahmed Yesevî. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi. 2017.
18. Öztoprak, N. “Dîvân şiirinde güzelin saç rengi”. Saç Kitabı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004. 240–261.
19. Akarınar, R. B. “Sûfî kültüründe sembollerin yeri ve önemi hakkında bir deneme”, Türkbilig. 2004/7: 3–19.
20. Gündoğdu, A. E. “Eşdizimlilik görünümleri dilde bilişsel yapılanmaya ilişkin ne söyler? Türkçede ‘aşk, sevgi, sevdâ’ sözcüklerinin derlem temelli incelenmesi”. Söylem Filoloji Dergisi, 2019. 4, 455–469.
21. Gürer, B. “Ahmed Yesevî’nin Dîvân-ı Hikmet’i ekseninde tasavvufî düşüncede İlahî aşk”. Bilig, 2017. 80, 17–41.
22. Tosun, N. “Tasavvuf Kültüründe Meyve”, Tasavvuf, 2004. 13, 289–300.
23. Ocak, A. Y. Osmanlı toplumunda tasavvuf ve sufiler. Ankara: TTK Yayınları. 2004.
24. Aydoğan, H. A. Türk halk inanış ve uygulamalarında el sembolü. Doktora tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2019.
25. Uludağ, S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. İstanbul: Kabalcı Yayınevi. 2005.
26. <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/yasin-suresi-36/ayet-65/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>
27. Yılmaz, K. “Organ adlarının nesnelere aktarılmasında dil-zihin ilişkisi”. Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. 2011. 6/2, 1083–1092.
28. Algar, H. “Şed”. Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi. 2010. 38: 405–406.

29. Balcı, İ. “Şakı Sadr hadisesine dair rivayetlerin kritiği”. İstem, 2013. 11/21, 11–38.
30. Erginli, Z. Metinlerle tasavvuf terimleri sözlüğü. İstanbul: Kalem Yayınevi. 2006.
31. İlhan, M. Türkçe organ adlarının yönelim metaforları açısından incelenmesi. Yüksek lisans tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2019.
32. Eren, H. Türk dilinin etimolojik sözlüğü. Ankara: Bizim Büro Basım Evi. 1999.
33. Usluer, F. Hurufilik. İstanbul: Kabalcı Yayınevi. 2009.
34. Babacan, V. “Yûnus Emre metinlerinde sayılar”. TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 2018. 6/1-5, 270–304.
35. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Z%C3%BCmer-suresi/4126/68-ayet-tefsiri>

Аңдатпа

Адамдар өздерінің саналарында қалыптасқан қабылдау және қабылдамау сезімін білдіру үшін тілдесудің ортақ белгісі болып табылатын бір-біріне түсінікті терминдерді қолданды. Осылайша, олар өздері достық қарым-қатынас құру арқылы оңай түсінсе алды. Бұл жетістік адам өмірінде ұзаққа созылды және ілімдер сол қалпында қоғамға мұра болып сақталып қалды. Адамдардың өз ойларымен бөліскенде ең маңызды құралы болып табылатын ұқсастықтың денеде көрініс табуы екені сөзсіз шындық. Бұл адамдардың денелерінің көрінісі болып табылатын және есімдерді жасайтын ойларымен алмасудың маңызды құралдарын жасайтындығы сөзсіз. Адам алдымен денесін түсініп, атын атап, әлеуметтік өмір сүре бастады деп айтуға болады. Себебі, қалыптасу барысында адамға берілген сый - ол денесі. Ол күнделікті өмірдің бір бөлігі және қалыптастырушы болғандықтан, дене элементін санада қалыптастыру процесінде мүше атауларының ықпалы бар. XII ғасырда Түркістан аймағында түркілер арасында елеулі ықпалға ие болған, оларға ислам мен сопылық қағидаларын түсінікті тілмен жеткізген Ахмет Ясауидің «Диуани Хикметі» тіл, сөздік және мазмұны жағынан өте маңызды, бай материалға ие. Зерттеуімізде «Диуани Хикмет» шығармасында орын алған дене мүше атауларын анықтау арқылы өмірдің мән-мағынасы мен ат қою дәстүрі тұрғысынан қарастырылған.

Түйін сөздер: Диуани Хикмет, атау, мүше аты, ат қою, сопылық, дәстүр
(**Мерве ЙОРЫЛМАЗ КАХВЕ. «ДИУАНИ ХИКМЕТТЕГІ» ОРГАН АТАУЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫНА БАҒА БЕРУ**)

Аннотация

Люди всегда предпочитали быть понятыми и поэтому использовали термины, которые являются общими и для их собеседников, чтобы выразить то, что они сформировали в своем сознании. Таким образом, им удавалось просто выражать себя, а также сопереживать. Этот успех длился дольше, чем человеческая жизнь, и созданные таким образом учения передавались обществам по наследству. Неизбежным фактом является то, что сравнения и наименования они приписывают отражениям своего тела, которые являются их наиболее важными средствами для передачи своих мыслей. Можно сказать, что люди впервые начали вести социальную жизнь, придав значение своему телу и дав названия ему. Потому что первым подарком, преподнесенным человеку, было его тело. Поскольку это является частью повседневной жизни, названия органов имеют неоспоримое значение в процессе формирования элементов тела в сознании. Труд Ахмеда Ясави «Диван-и Хикмет», который в XII веке оказал большое влияние среди тюрков на территории Туркестана и разъяснил им на простом языке принципы ислама и суфизма, имеет очень важный материал с точки зрения языка и лексики, а также с точки зрения содержания. В нашем исследовании мы попытались сделать выводы о традиции осмысления жизни и именования путем определения названий органов в хикметах из «Диван-и Хикмета».

Ключевые слова: Диван-и Хикмет, ономазиология, название органа, именование, суфизм, традиция

(Мерве ЙОРЫЛМАЗ КАХВЕ. ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАЗВАНИЙ ОРГАНОВ В «ДИВАН-И ХИКМЕТЕ»)